

Branimir Janković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

bjankovi@ffzg.hr

Povijest knjige i čitanja: novi pristup jugoslavenskom socijalizmu

Autor na temelju analize dosadašnje historiografije o jugoslavenskom socijalizmu, posebno one fokusirane na kulturnu povijest, nastoji otvoriti novo istraživačko područje jugoslavenskog socijalizma – povijest knjige i čitanja. S ishodištem u novoj kulturnoj povijesti, taj novi pristup proučavanju jugoslavenskog socijalizma bit će usmjeren – od niza mogućih putova – osobito prema onim knjigama koje su odjeknule kao političke bombe i bile predmetom društvenih prijepora i intelektualnih borbi. To će se tematski ponajviše odnositi na knjige vezane uz povijest Oktobarske revolucije i Sovjetskog Saveza koje su u socijalističkoj Jugoslaviji – zbog dinamike ideološke bliskosti i odmicanja – uvijek izazivale znatan politički, društveni, intelektualni i kulturni odjek. Tom prilikom autor iznosi mogući program spomenutog novog istraživanja.

Ključne riječi: historiografija, povijest knjige i čitanja, socijalistička Jugoslavija, Oktobarska revolucija, SSSR

Uvodne napomene

U znanstvenom i novinarskom diskursu može se katkad čuti da je određena knjiga u socijalističkoj Jugoslaviji bila politička bomba. Isto se navodi i za neke filmove koji su imali sličan odjek. Kod fenomena knjige, odnosno filma kao političke bombe riječ je dakle o terenu koji nije izravno politički, ali ima politički učinak. Bavljenje njima stoga je često ulazilo u onu vrstu istraživanja jugoslavenskog socijalizma kojoj je bio fokus na proučavanju kulture i njezinim političkim implikacijama.

Takva istraživanja možemo načelno povezati s jedne strane s poimanjima kulture kao politike, odnosno politike kulture, a s druge strane s poimanjima politike kao kulture, odnosno političke kulture, proširenima tzv. kulturnim obratom (Daniel 2001; Hunt 2004; Burke 2006; Bachmann-Medick 2006). U hrvatskoj historiografiji nova kulturna povijest razmjerno je malo primjenjivana, posebno ne u nekom razrađenijem obliku (Janković 2016). Što se pak tiče popularne kulture – kojom se na poticaj kulturalnih studija (Duda 2002) bave stručnjaci različitih disciplina – u njezino istraživanje na primjeru Jugoslavije upustili su se i povjesničari (Janjetović 2011; Raković 2012; Vučetić 2012).

Historiografska istraživanja isprepletanja kulture i politike razmjerno su dosta zastupljena, a primjenjivana su i na različita proučavanja jugoslavenskog socijalizma. Pritom se u kulturu uključivalo književnost, film, kazalište, likovnu umjetnost. Od recentnih izdanja takvog usmjerenja vrijedi istaknuti primjerice knjige Gorana Miloradovića *Lepota pod nadzorom: sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945-1955*. iz 2012. i Radine Vučetić *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka* iz 2016. godine. Obje knjige usmjeravaju se na perspektivu političkog nadzora i cenzure u kulturi, s izraženim tematskim naglaskom na filmu.

Pritom je pozicija samih knjiga kao predmeta istraživanja ambivalentna. Naime knjige kao političke bombe mogle su biti katkad knjige o književnosti, katkad o povijesti, a katkad o ekonomiji, stoga ih se smatra pomalo rubnim, graničnim područjem. Iz toga razloga ih se nekad uključuje u kulturnu povijest, a nekad ne. Međutim, bez obzira na tematiku, knjige iz više razloga možemo smatrati dijelom kulture i trebalo bi ih uključivati u kulturnu povijest. O političkoj pak povijesti određenih knjiga bilo je govora kod povjesničara i politologa (Banac 1992; Dragovic-Soso 2002). Primjerice Ivo Banac je za knjigu Koste Čavoškog i Vojislava Koštunice *Stranački pluralizam ili monizam* iz 1983. godine o dolasku KPJ na vlast upotrijebio spomenuti izraz političke bombe („a political fire bomb“) (Banac 1992: 1096). Pritom je međutim više fokus na samoj tematici koja je bila kontroverzna i njezinim političkim odjecima nego na navedenom fenomenu knjige kao političke bombe.

Naravno, autori su se bavili drugim istraživačkim pitanjima iz kulturne i političke povijesti stoga je knjiga kao politička bomba u historiografiji o jugoslavenskom socijalizmu bila samo dio neke druge priče. Iz toga razloga je moje prvo polazište da se iz fenomena knjige kao političke bombe može u analizi i interpretaciji izvući mnogo više nego što se to do sada u historiografskoj i drugoj literaturi o jugoslavenskom socijalizmu činilo te da zaslužuje

biti samostalna tema, odnosno samostalno istraživačko područje. U situaciji kada u različitim strukama koje proučavaju kulturu jugoslavenskog socijalizma dominira istraživački interes za proučavanjem filma, ima itekako potrebe za aktualiziranjem knjige kao predmeta istraživanja (čemu možemo pridodati i kazališne predstave). Posebno jer su knjige tada imale znatnu važnost, a osim što su mnoge od njih odjeknule kao političke bombe, bile su i predmetom društvenih prijepora i intelektualnih borbi.

Moje drugo polazište je da se iz navedene problematike može analitički i interpretativno još više izvući uz pomoć pristupa koji se naziva povijest knjige (*history of the book, book history*), a koji ću imenovati kao povijest knjige i čitanja jer držim zajedničko isticanje obje odrednice vrlo važnima. Pritom se ne radi samo o povijesti knjige kao materijalnog predmeta, nego i o mnogo širem odnosu knjige i društva, odnosno knjige i kulture u povijesnoj perspektivi (Šporer 2015: 9). To uključuje „razmatranje knjige u njezinu širem povijesnom, društvenom, ekonomskom i kulturnom ili civilizacijskom kontekstu“ (Šporer 2015: 20). Iako je povijest knjige i čitanja kao interdisciplinarni pristup u humanističkim i društvenim znanostima moguće uglavnom smjestiti u okvire nove kulturne povijesti – poznat je po kulturnim povjesničarima poput Roberta Darntona i Rogera Chartiera – može ga se itekako povezati i s intelektualnom, socijalnom i političkom poviješću.

Premda je u humanističkim znanostima pristup povijesti knjige vremenski pretežno usmjeren na predmodernu povijest (15-18. stoljeće), a mnogo manje na modernu i gotovo uopće ne na suvremenu povijest, to je upravo ono što bih želio promijeniti. Pokušao bih stoga primijeniti pristup povijesti knjige i čitanja na suvremenu povijest, odnosno specifično na jugoslavenski socijalizam te na političku, društvenu, kulturnu i intelektualnu borbu knjigama u njemu, što do sada nije učinjeno. Smatram da to može biti relevantan i zanimljiv novi pristup u istraživanju jugoslavenskog socijalizma.

Za razliku od kontinuiranog sudjelovanja knjiga u intelektualnim, kulturnim i društvenim borbama, fenomen knjige kao političke bombe posebno je važan za socijalističke/komunističke režime, kao i u kontekstu Hladnog rata (Reisch 2013; Kind-Kovács 2014). Naime, da bi neka knjiga imala učinak političke bombe potrebno je da direktno ili indirektno govori o temi koja dovodi u pitanje sam legitimitet režima. Nikakva ili pak minimalna spremnost socijalističkih/komunističkih režima da dopuste raspravu i propitivanje tema vezanih uz pitanje njihova legitimiteta činila ih je ranjivima za političke odjeke određenih knjiga. Preduvjet je međutim bio da knjiga bude tiskana kako bi uopće

mogla odjeknuti kao politička bomba, stoga u određenim periodima do objave često ne bi ni došlo ili bi dolazilo tek u inozemstvu, što je ipak značilo drugačiju situaciju.

U izmijenjenoj konstelaciji postsocijalizma/postkomunizma knjige – iz više razloga – rijetko mogu imati učinak političke bombe, iako se i dalje marketinški koristi takav izraz za neku knjigu. Komparativna perspektiva ne mora biti sadržana samo na toj dijakronijskoj liniji, nego i na sinkronijskoj. Naime bilo bi zanimljivo vidjeti je li u jugoslavenskom socijalizmu bilo više knjiga kao političkih bombi nego u drugim socijalističkim/komunističkim režimima te u čemu su u vezi toga bile međusobne sličnosti i razlike.

Treba međutim imati u vidu da nije samo riječ o subverzivnim autorima i potencijalnim disidentima jer je bilo autora koji su smatrali da bi objava određenih knjiga mogla djelovati na popravljavanje socijalizma. Naravno, tu su i specifični ciljevi izdavača koji, posebno u 1980-im godinama, mnogo slobodnije poduzimaju vlastite izdavačke inicijative vođene čitateljskim interesom za prijepornim temama koji bi mogao značiti znatnu prodaju planiranih knjiga.

No objava kontroverznih knjiga ipak nije dolazila samo kao inicijativa ili eventualna subverzija odozdo nego i kao različiti interventni pokušaji odozgo. Naprimjer, spominje se da se partija pred prve višestranačke izbore u Hrvatskoj 1990. planirala suprotstaviti usponu nacionalizma objavom memoara Hitlerovog opunomoćenika u NDH, generala Edmunda Glaisea von Horstenauera, koji govore o okrutnosti ustaškog režima i potencijalno svjedoče o tome dokle može dovesti nacionalizam. Ta je knjiga u tom političkom i društvenom slučaju planirana kao „oružje u borbi“ (Piteša 2013).

Tematski okvir: Oktobarska revolucija i Sovjetski Savez

Na zagovaranje proučavanja knjige kao političke bombe i njezinog sudjelovanja u društvenim borbama u socijalističkoj Jugoslaviji – s pozivom na primjenu pristupa povijesti knjige i čitanja – domaći čitatelji pomislit će ponajprije na kontroverzne knjige o povijesti Jugoslavije objavljene za vrijeme Jugoslavije. To se odnosi na knjige vezane uz Drugi svjetski rat (partizanski, četnički, ustaški pokret) i socijalističku revoluciju, logor Jasenovac,

Komunističku partiju Jugoslavije, sukob Tito-Staljin i obračun s informbiroovcima, logor Goli otok, Titovu biografiju i kult vođe, nacionalno pitanje i nacionalizam i dr. Dovoljno je spomenuti koliki su odjek imale knjige poput Dedijerovih *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* početkom 1980-ih ili Đuretićevih *Saveznika i jugoslovenske ratne drame* sredinom 1980-ih godina s preispitivanjem kanoniziranog tumačenja odnosa četnika i partizana.

Bilo bi zaista zanimljivo navedene, kao i druge knjige koje su izazivale historiografske i političke kontroverze proučavati iz perspektive povijesti knjige i čitanja. U to područje dakako ulazi i čitav niz širih društvenih tema o promicanju i širenju pismenosti i čitanja, socijalističkom izdavaštvu, javnim knjižnicama i uopće politici knjige i čitanja jugoslavenskog socijalizma, s izraženom težnjom za širom dostupnošću i omasovljenjem. No želio bih ovdje fokus posebno staviti na politički i intelektualni aspekt knjige i njezino sudjelovanje u društvenim i javnim borbama.

Osim toga, želio bih se tom prilikom ponajviše usmjeriti na tematiku Oktobarske revolucije i Sovjetskog Saveza u jugoslavenskoj borbi knjigama. Prvi razlog je što je stogodišnjica Oktobarske revolucije 1917. tu tematiku opet vratila u prvi plan, a tome će biti tako i u narednom periodu kroz stogodišnjicu građanskog rata u Rusiji 1918-1922. i stvaranja Sovjetskog Saveza 1922. godine. Drugi razlog je što su Oktobarska revolucija i socijalistički Sovjetski Savez ključna izvorišna i legitimacijska točka socijalističke Jugoslavije te su – bez obzira kada i koliko taj odnos bio afirmacijski, kritički ili negacijski – uvijek bili ideološki i politički izrazito važni za Jugoslaviju. Treći razlog je što ta tematika sadrži transnacionalni i globalni aspekt. Nije dakle riječ o nekoj lokalnoj temi važnoj u kontekstu unutarnje situacije u Jugoslaviji, nego o globalnoj temi revolucije i socijalizma koja je dakako nužno povezana sa socijalističkom Jugoslavijom i itekako utjecala na nju.

Uz to što se tom temom dobiva internacionalni aspekt, ona pruža i mogućnosti komparacije. Naime, može se uspoređivati kada su knjige poput svjetski poznatog Solženjicinovog *Arhipelaga Gulag* prevedene u Jugoslaviji, a kada u drugim zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe te dalje u globalnom obzoru. Time se pristup povijesti knjige i čitanja s tematskim okvirom revolucije i socijalizma uklapa u dominantne tendencije suvremene historiografije i društvenih i humanističkih znanosti prema transnacionalnoj i globalnoj perspektivi (Pernau 2011; Saunier 2013; Conrad 2016). To se vidi i u stalnom

porastu istraživanja koje socijalizam konceptualiziraju u globalnom okviru, a time postupno sve više i jugoslavenski socijalizam.

S obzirom na temu revolucije i socijalizma, riječ je uz knjigu kao političku bombu zapravo i o knjizi kao (anti)revolucionarnoj bombi. Sve je naime počelo s intenzivnom cirkulacijom brošura i tekstova neposredno nakon izbijanja Oktobarske revolucije 1917. godine. Različite političke opcije pokušavale su zatim u Kraljevini Jugoslaviji objaviti knjige koje će poduprijeti njihovu pozitivnu, kritičku ili negativnu ocjenu Oktobarske revolucije i odrediti daljnje djelovanje u odnosu na nju. Tako u Jugoslaviji između dva svjetska rata izlaze razna svjedočanstva, memoari i druge brošure koje trebaju pokazati neuspjeh ili uspjeh socijalne revolucije i sovjetskog društvenog eksperimenta. Posebno važni postaju putopisi, taj – prema Derridi – žanr „povratka iz SSSR-a“, nazvan prema poznatoj istoimenoj knjizi francuskog književnika Andréa Gidea iz 1936. koja je 1937. godine objavljena i u Zagrebu. Međutim i jugoslavenski autori putuju u Sovjetski Savez i objavljuju svoje putopise, a na ljevici i desnici te centru tiskaju se i prijevodi stranih putopisa koji trebaju pokazati rusku katastrofu ili novu alternativu. Na djelu je prava borba knjigama, izravni simbolički rat knjigama (Janković 2017).

Pritom su se izvana unosili (prisvajali, aproprirali) autori i djela koji su trebali poduprijeti i dodatno osnažiti određenu domaću političku opciju, a nakon Drugog svjetskog rata sam režim i njegovo tadašnje i kasnije ideološko usmjerenje. Tako se nakon 1945. godine prevode brojni sovjetski autori, ali s rezom nakon sukoba Tito-Staljin 1948. godine, premda utjecaj – sada na drugim temeljima i drugačijeg intenziteta – kontinuirano ostaje. Uslijedilo je objavljivanje knjiga protiv staljinizma, stoga novo izdanje *Povratka iz SSSR-a* Andréa Gidea iz 1952. godine treba – i uz pomoć predgovora – pokazati jugoslavenski antistaljinizam. Dok se 1930-ih godina Gideova glasovita knjiga u Jugoslaviji čita kao kritika komunizma, 1950-ih godina čita se kao kritika sovjetskog komunizma (Janković 2017: 66).

Sredinom pedesetih godina odnosi Jugoslavije i SSSR-a se normaliziraju, što će na planu knjige rezultirati praksom čestih sovjetskih intervencija kod jugoslavenskog rukovodstva oko knjiga vezanih uz povijest Sovjetskog Saveza čije se objavljivanje nastoji spriječiti. Primjerice sovjetska ambasada u Beogradu i sovjetski konzulat u Zagrebu redovito interveniraju oko knjiga o sovjetskoj Rusiji koje se planiraju objaviti, držeći ih protusovjetskima. Na taj su način knjige koje su objavljivane u Jugoslaviji – preko izravnih reakcija ili pretpostavki kako bi SSSR mogao reagirati na njih – bile izrijekom izložene

takvom transnacionalnom i globalnom utjecaju kakvog nema nakon pada socijalizma. Na lokalnu situaciju u Jugoslaviji direktno je dakle djelovao globalni akter. Taj je utjecaj bio najčešće vezan uz pokušaje sprečavanja objavljivanja prijevoda neke knjige ili djela nekog domaćeg autora. No imao je utjecaj – nakon protesta sovjetske ambasade i Titovog javnog prozivanja – i na zatvaranje sveučilišnog profesora iz Zadra Mihajla Mihajlova koji je u putopisu „Moskovsko ljeto“ iz 1965. nakon boravka u SSSR-u spominjao sovjetske gulage.

O tome da nije riječ samo o izravnim sovjetskim intervencijama nego i pretpostavkama objavljivati ili ne objavljivati pojedinu knjigu s obzirom na moguću reakciju Sovjetskog Saveza svjedoči mnogo primjera. Spominje se da je nagrađivanje svjedočenja Karla Štajnera *7000 dana u Sibiru* – objavljenog u Zagrebu 1971. godine nakon dugog čekanja – dopušteno uz zahtjev da se o nagradi izvijesti tek kad prođe susret Tito-Brežnjev u Moskvi (Matvejević 2013: 27). Tada u Jugoslaviji još nije bio objavljen Solženjicinov *Arhipelag Gulag*, stoga Štajnerova knjiga ima središnje mjesto u reprezentiranju Gulaga u Jugoslaviji. To je činila s velikim uspjehom, što ilustrira čak 20-ak jugoslavenskih izdanja, praćenih i objavom drugih Štajnerovih knjiga. Od ruske literature o Gulagu, Šalamovljeve poznate *Priče sa Kolime* prevedene su kasnije – 1985. godine u Beogradu. Iako se 1970-ih i 1980-ih prevode Solženjicinovi romani, njegov globalno poznati *Arhipelag Gulag* nije objavljen sve do 1988. godine u Beogradu. Navodi se da su to prije sprečavale sovjetske intervencije, pozivajući se na to da se radi o knjizi protiv SSSR-a, odnosno „antisovjetskoj propagandi“ (Matvejević 2013: 55). Uz Štajnera su od jugoslavenskih svjedočenja o sovjetskim logorima pozornost izazvale 1983. godine knjiga *Sibirski pečat* Agate Oreški (s više izdanja) i knjige Juliusa Baranovskog *Zatvorska i sibirska sjećanja (1926-1957)* objavljena 1981. i *Sibirski led u srcu* iz 1985. godine.

I dok su mnoga djela objavljivana 1980-ih godina, zanimljiva su i prva prijeporna izdanja objavljivana uglavnom 1970-ih godina. Uz spomenutog Štajnerovog djela iz 1971. godine, te književne bombe *Grobnice za Borisa Davidoviča: sedam poglavlja jedne zajedničke povesti* Danila Kiša iz 1976. godine (na Štajnerovom tematskom tragu), 1977. godine još je jedna memoarska knjiga izazvala veliku javnu pozornost. Riječ je o knjizi *Moskovske godine (1956-1958)* Veljka Mićunovića, jugoslavenskog veleposlanika u SSSR-u 1956-1958. i 1969-1971, koja je postala pravi bestseler. I ona je izazvala snažno sovjetsko protivljenje (smatrajući je antisovjetskom knjigom). Kasnije su 1984. godine objavljene *Moskovske godine (1969-1971)*. Prva je knjiga objavljena u Zagrebu, druga u Beogradu, a

obje ilustriraju osjetljive i uvijek promjenjive jugoslavensko-sovjetske odnose, praćene dakako složenim unutarnjim jugoslavenskim političkim odnosima. Tu su i poznate uspomene Nadežde Mandeljštam *Strah i nada*, objavljene 1978, međutim bez određenih dijelova koji su mogli biti objavljeni tek 1988. godine.

Posebno delikatna bila je objava Trockijevih djela u Jugoslaviji početkom 1970-ih godina, zbog znatnog otpora sovjetske diplomacije:

Šezdesetih godina pripremljena su u Jugoslaviji izabrana djela Trockoga (šest knjiga odabranih doista bez predrasuda). Sovjetska diplomacija učinila je sve što je mogla da taj pothvat onemogući, ne prezajući od najgorih ucjena. Zahvaljujući upornosti ljudi koji su i sami optuživani za trockizam, uspjeli smo objaviti, jednu po jednu, svih šest knjiga. (...) Unatoč pritiscima koje je Brežnjevljeva diplomacija uspijevala vršiti na razne sektore javnoga života u Jugoslaviji, prevedena je, ne bez teškoća, i biografija Trockog iz pera Isaaca Deutschera. (Matvejević 2013: 114-115)

Inače su u Jugoslaviji – osim memoarskih knjiga – objavljeni brojni prijevodi historiografskih knjiga o Lenjinu, Trockom, Buharinu, Staljinu, Oktobarskoj revoluciji, Sovjetskom Savezu. To znači postojanje određene politike prevođenja i omogućuje analizu koja su to historiografska djela prevođena, od kojih povjesničara, o kojim ličnostima i temama, kada su objavljivana, tko su bili izdavači, a tko pisci predgovora ili pogovora. Među prevedenima su – uz djela sovjetskih autora – mnoga djela zapadnih, odnosno nesovjetskih povjesničara, a među njima biografije Lenjina (L. Fischer), Trockog (I. Deutschera), Buharina (R. Medvedeva, S. Cohena), Staljina (I. Deutschera, R. Medvedeva, B. Souvarinea). Prevedene su primjerice i vrlo kritičke knjige povjesničara Roberta Conquesta o Staljinovim čistkama (Ljubljana 1972) i prisilnoj kolektivizaciji (Beograd 1988, s pogovorom Zagarke Golubović, koja je i sama bila proskribirana).

Ukupno gledajući, važno je dakako bilo pitanje reakcija Sovjetskog Saveza, zbog čega je u istraživanje nužno uključiti literaturu o stalno ambivalentnim jugoslavensko-sovjetskim odnosima (Rajak 2010; Tripković 2015; Žarković). No neovisno od sovjetskih reakcija, za Jugoslaviju je objavljivanje djela koje kritiziraju sovjetski komunizam uvijek otvaralo rizik hoće li se to shvatiti i kao kritika komunizma/socijalizma općenito te hoće li po analogiji – koja je čitateljski i interpretativno posebno važna – značiti i kritiku samog

jugoslavenskog socijalizma. To je povezano s pitanjem (koje se često postavljalo u vezi recepcije filmova) je li obračun sa staljinizmom ustvari obračun sa samim socijalizmom. Nije međutim uvijek bilo jednostavno predvidjeti kako će se knjige čitati i tumačiti te kakav će imati odjek. Zbog toga istraživanje o povijesti knjige i čitanja mora voditi računa o nekim specifičnim interpretativnim okvirima.

Interpretativni okviri i polazišna pitanja

Kod knjiga je zanimljiva upravo ta nepredvidivost kako će ih čitatelji shvatiti, koliki može biti različit raspon tumačenja, kakav učinak mogu izazvati. Iz toga razloga često se različitim strategijama nastojalo usmjeriti čitanje. Između ostalog, privilegirano mjesto pripada predgovoru ili pogovoru. Predgovori/pogovori domaćim, odnosno prevedenim knjigama trebali su pojačati ili smanjiti njihovo moguće značenje, odnosno utišati potencijalne implikacije. Stoga je prilikom razmatranja cirkuliranja knjiga i tekstova analitički naglasak na njihovoj recepciji te osobito na prisvajanju i upotrebi (Bourdieu 2013).

Osim te interpretativne perspektive, poticajno je izravnije uključiti i uvide artikulirane tijekom razvoja pristupa povijesti knjige i čitanja. Na općoj razini, Robert Darnton koncipirao je model istraživanja povijesti knjige koji uključuje autore, izdavače, tiskare, dobavljače, knjižare i čitatelje (Darnton 2008). S obzirom na istraživanje koje namjeravam provesti, posebno su mi zanimljivi autori, izdavači i čitatelji. Nezaobilazan je naglasak na autorima knjiga o Oktobarskoj revoluciji i Sovjetskom Savezu, zajedno s političkim trenutkom u kojem ih se objavljuje i prevodi te strategijama kojima se usmjerava njihovo čitanje (napose predgovorima i pogovorima te autorima koji ih pišu). Osobito su tom prilikom bitni izdavači i izdavačke kuće. O političkoj, socijalnoj, ekonomskoj i kulturnoj povijesti izdavaštva u jugoslavenskom socijalizmu gotovo da uopće nije pisano. U rasponu od velikih izdavača do postupno sve više malih, prisutan je niz izdavačkih strategija za dosezanjem što veće javne pozornosti i potencijalnog djelovanja, što je osobito dinamično 1980-ih godina.

No ono što je najviše bilo intrigantno prilikom razvoja pristupa povijesti knjige jest povijest čitanja u društvenoj, kolektivnoj perspektivi. Dok je Darntonu i Chartieru u proučavanju francuskog 18. stoljeća na raspolaganju bilo malo izvora za identificiranje širih

čitateljskih reakcija koje bi mogli generalizirati, suvremenu povijest odlikuje znatno veća raspoloživost različitih izvora, među njima i reakcija javnosti, intervjua s autorima, arhiviranih pisama čitatelja ili objavljenih u novinama. Ilustrativan je primjer povjesničara Dušana Bilandžića o recenziranju kontroverznih knjiga 1980-ih godina, kao što je spomenuta Dedijerova biografija Tita. S obzirom da je riječ o temama o kojima se govorilo isključivo pohvalno ili se o njima šutjelo, bio je veliki interes publike, izdavača i političara za objavom drugačije intoniranih knjiga.

Sad, vidite, kad se napiše ovakva recenzija, recenzent se nalazi pred veoma teškim problemom: obavio je svoj posao korektno ili nekorektno, što je stvar onih koji sude o recenziji, ali što dalje? Sada stvar prelazi na sasvim druge terene, druge kriterije, druge odnose, druge situacije. Koje su to druge situacije? To je teren politikantstva pojedinih političara, zatim stvar izdavača koji razjape svoja profiterska usta, tu je sada javnost jugoslavenska i svjetska – obavještena o svemu tome. Treba odlučiti što da se radi. Kao recenzent, zbog takve situacije radije potpisujem da takvo djelo izađe, ali ne zato što djelo ima neke vrijednosti nego zato što je stvorena takva situacija. (Bilandžić 1984: 254)

Iz citiranog odlomka vidljivi su mnogi interesi koji prožimaju knjigu: stručno vrednovanje, politička očekivanja, ekonomska računica izdavača, zanimanje domaće i strane javnosti, intencije autora. Pitanje aproprijacije knjige od strane političara, izdavača, javnosti ponovno podsjeća na ključno pitanje upotrebe knjige. Osim dakle često isticanog političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog aspekta knjige, treba voditi računa o ciljevima za koje se knjige upotrebljavaju, razlozima zbog kojih zadobivaju širi utjecaj te kojim ga sve mehanizmima dalje proširuju.

Pored načelnih uvida, rasprava najpoznatijih autora povijesti knjige i čitanja Darntona i Chartiera o tome jesu li knjige presudno utjecale na Francusku revoluciju može pomoći u formuliranju nekih zanimljivih pitanja u vezi cirkuliranja knjiga i procesa raspada socijalizma. Darnton je primjerice isticao da su zabranjene knjige i podzemna literatura svojim kritičkim pisanjem desakralizirali apsolutističku monarhiju i potkopali uporišne legitimacijske točke starog režima. Time su stvorili ideološku pukotinu koja je otvorila put

Francuskoj revoluciji, odnosno prihvaćanju ideje revolucije i napuštanja postojećeg sistema (Darnton 1982).

Chartier je u raspravi istaknuo da čitanje kritičkih knjiga ne znači automatski i njihovo prihvaćanje i podržavanje. Naglasio je da se iste knjige može čitati i tumačiti različito te da njihovo čitanje ne prejudicira točno određeno djelovanje, pitajući se pridaje li se prevelika snaga knjigama i čitanju. Iz toga razloga Chartier je stavio veći naglasak na kontekstualne procese poput dekristijanizacije, desakralizacije vlasti, jačanja opozicijske javne sfere, porasta kritičkog čitanja usmjerenog protiv autoriteta i dr. (Chartier 1991).

Iako su i na primjeru socijalizma najvažniji širi procesi koji su presudno utjecali na njegov raspad, zanimljivo je razmatrati pitanja poput kada se i na koji način intenzivira kritičko (desakralizacijsko) čitanje jugoslavenskog socijalizma, kako se aktualiziraju povijesne knjige za kritičko djelovanje u suvremenosti te jesu li knjige iz 1970-ih i posebno 1980-ih kritiziranjem staljinizma i sovjetskog komunizma stvorile dodatnu pukotinu u čitanju samog jugoslavenskog socijalizma. Uvid iz povijesti knjige i čitanja koji bi se posebno mogao primijeniti na povijest jugoslavenskog socijalizma je knjiga „kao instrument i pokazatelj društvenih promjena“ (Šporer 2015: 21). Dakako, uvidi iz moderne povijesti 18. stoljeća nisu u potpunosti primjenjivi na suvremenu povijest, kao ni moderna povijest knjige i čitanja na suvremenu povijest jugoslavenskog socijalizma. No uz nužne prilagodbe i preoblikovanja, relevantnost i zanimljivost svakako ostaje.

U prethodno spomenuta pitanja uklapaju se prve antistaljinističke knjige nakon sukoba Tito-Staljin 1948. godine, zatim izdanja u 1970-im te posebno poplava kritičkih knjiga u 1980-im godinama. Istraživanje bi trebalo stoga obuhvatiti kako prva izdanja koja su probijala led tako i mnoga izdanja krajem 1980-ih kada više nema političke brane. Uz kronološku zanimljiva je i prostorna dinamika, dakle ne samo kada se nešto prevodi i objavljuje nego i gdje se objavljuje (Ljubljana – Zagreb – Beograd – Sarajevo, napose kod kojih izdavača). Komparativno gledajući, postavlja se pitanje što su specifičnosti jugoslavenskog socijalizma s obzirom na knjigu kao političku, odnosno knjigu kao (anti)revolucionarnu bombu i aktera društvenih i intelektualnih borbi.

Budući da je u historiografiji o socijalističkoj Jugoslaviji posebno mnogo obrađivan film (s pretpostavkom njegove relevantnosti i zanimljivosti), želio sam vratiti pozornost na samu knjigu. No uz knjige i filmove o staljinizmu bilo je i kazališnih predstava o sovjetskim

gulazima i drugim temama koje su izazivale sovjetske i jugoslavenske političke intervencije. Usprkos dakle naglasku na knjige, treba ih u obradi povezivati i s predstavama i s filmovima. Nameće se pritom pitanje kakav je odnos knjige – kazališne predstave – filma, postoji li hijerarhija po jačini političkog odjeka ili su u tome bili jednako pozicionirani.

Bez obzira što je u planiranom istraživanju naglasak na knjigama o Oktobarskoj revoluciji i Sovjetskom Savezu, potrebno je postaviti u suodnos kako knjige o tim transnacionalnim i globalnim temama revolucije i socijalizma tako i druge domaće knjige o socijalističkoj revoluciji i Jugoslaviji koje su bile političke bombe te dio intelektualnih i društvenih borbi u socijalističkoj Jugoslaviji. Nije naravno svaka kontroverzna knjiga bila politička bomba, a neke potencijalne bombe bile su spriječene samim neobjavlivanjem. Isto tako, čini se da nijedna knjiga o Staljinu nije u Jugoslaviji mogla biti politička bomba kao knjiga o Titu. No za Jugoslaviju nisu bile važne samo vlastite legitimacijske točke, nego je zbog globalne konstelacije socijalizma/komunizma sve bilo jedna transnacionalno isprepletena cjelina. Iz toga razloga kritički i opozicijski akteri u periodu približavanja kraja socijalizma nastojali su knjigama simbolički minirati sve – i lokalne i globalne – uporišne osnove revolucije, socijalizma, poretka.

U svakom slučaju, sve navedeno nimalo ne iscrpljuje potencijalno zanimljive i važne uvide i pitanja iz povijesti knjige i čitanja kao novog pristupa jugoslavenskom socijalizmu.

Literatura

Bachmann-Medick, Doris (2006). *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.

Banac, Ivo (1992). „Historiography of the Countries of Eastern Europe“. *The American Historical Review* 4: 1084-1104.

Bilandžić, Dušan (1984). „Bez naučne metode nema historiografskog djela“. *Historija i suvremenost. Idejne kontroverze*. Pojatina, Stipe (ur.). Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić“: Globus: 252-254.

Nove tendencije u historiografiji socijalističke Jugoslavije, www.historiografija.hr (2018)

Bourdieu, Pierre (2013). „Društveni uvjeti međunarodne cirkulacije ideja“. *Intelektualna historija*. Janković, Branimir (prir.). Zagreb: FF Press: 112-123.

Burke, Peter (2006), *Što je kulturalna povijest?* Zagreb: Antibarbarus.

Chartier, Roger (1991). *The Cultural Origins of the French Revolution*. Durham: Duke University Press,

Conrad, Sebastian (2016). *What is global history?* Princeton: Princeton University Press.

Daniel, Ute (2001). *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Darnton, Robert (1982). *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Darnton, Robert (2008). „Što je to povijest knjige?“. *Lucius* 12-13: 165-186.

Dragovic-Soso, Jasna (2002). „*Saviours of the Nation*“: *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press.

Duda, Dean (2002). *Kulturalni studiji: ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM.

Hunt, Lynn (ur.) (2001). *Nova kulturna historija*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Janković, Branimir (2016). *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*. Zagreb: Srednja Europa.

Janković, Branimir (2017). „Upotrebe *Povrataka iz SSSR-a*: jugoslavenski André Gide“. *Književna smotra* 3: 61-68.

Janjetović, Zoran (2011). *Od „Internacionale“ do komercijale: popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Kind-Kovács, Friederike (2014). *Written Here, Published There: How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*. Budapest–New York: Central European University Press.

Matvejević, Predrag (2013). *Istočni epistolar: inteligencija i disidencija*. Zagreb: V.B.Z.

Nove tendencije u historiografiji socijalističke Jugoslavije, www.historiografija.hr (2018)

Miloradović, Goran (2012). *Lepota pod nadzorom: sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945-1955*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Pernau, Margrit (2011). *Transnationale Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Piteša, Andriana (2013). „Hitno prevedite memoare Van Horstenaua. To bi moglo zaustaviti Tuđmana'. Partija je 1990. htjela spriječiti podivljali nacionalizam“. <http://www.jutarnji.hr/partija-je-1990--naredila--hitno-prevedite-memoare-glaisea-von-horstenaua--to-bi-moglo-zaustaviti-tudmana/1101901/> (31.01.2018)

Rajak, Svetozar (2010). *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953-1957*. Abingdon and New York: Routledge.

Raković, Aleksandar (2012). *Rokenrol u Jugoslaviji 1956-1968: izazov socijalističkom društvu*. Beograd: Arhipelag.

Reisch, Alfred A. (2013). *Hot Books in the Cold War: The CIA-Funded Secret Western Book Distribution Program behind the Iron Curtain*. Budapest–New York: Central European University Press.

Saunier, Pierre-Yves (2013). *Transnational History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Šporer, David (2015). *Uvod u povijest knjige: temelji pristupa*. Zagreb: Leykam international.

Tripković, Đoko (2013). *Jugoslavija – SSSR 1956-1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Vučetić, Radina (2012). *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.

Vučetić, Radina (2012). *Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*. Beograd: Clio.

Žarković, Petar. „Jugoslavija i SSSR 1945 – 1980: istorijat jednog hladnoratovskog odnosa“, http://www.yuhistorija.com/serbian/medj_politika_txt00c2.html (31.01.2018)